

Сергій ІЛЬЧУК

здобувач освіти третього освітньо-наукового рівня
за спеціальністю «033 – Філософія»

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

<https://orcid.org/0009-0006-4034-4539>

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ: ВИКЛИК СЬОГОДЕННЯ ЧИ ВІЧНА ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ?

Стаття присвячена дослідженню феномену соціального виключення, який у сучасному інтелектуальному дискурсі позиціонується як виклик сьогодення. На противагу цьому в роботі обстоюється думка, що соціальне виключення – це побічний продукт соціальної диференціації спільнот, який існував у всі історичні періоди, проявляючись як соціальне відхилення. Останнє сприймалося суспільством як загроза, що руйнує підвалини групової єдності, а тому воно мало бути знищеним або ж ізольованим. Утім із початком індустріального виробництва, яке стимулювало розвиток індивідуалізму, ставлення до відхилень стрімко змінилося. Маргіналів і колишніх соціальних ізолянтів почали розглядати як цілком позитивний суспільний елемент, який може служити на благо суспільству та державі, а тому має бути включеним у суспільне життя.

Ключові слова: соціальне виключення, ізолянти, маргінали, індустріалізація, маргінали, групова єдність, солідарність, аномія, бруд.

Sergii ILCHUK

SOCIAL EXCLUSION: A CHALLENGE OF THE PRESENT OR AN ETERNAL PROBLEM OF SOCIAL EXISTENCE?

The article is devoted to the study of the phenomenon of social exclusion, which is positioned in contemporary intellectual discourse as a challenge of the present. In contrast, the paper argues that social exclusion is a by-product of social differentiation of communities that has existed in all historical periods, manifesting itself as a social deviation. The latter was perceived by society as a threat that destroys the foundations of group unity, and therefore it had to be destroyed or isolated. However, with the onset of industrial production, which stimulated the development of individualism, attitudes toward deviance changed rapidly. Marginalized and formerly socially isolated people began to be seen as a completely positive social element that could serve the benefit of society and the state, and therefore should be included in public life.

Key words: social exclusion, isolates, margins, industrialization, marginalized, group unity, solidarity, anomie, dirt.

Останнім десятиліттям в українському інтелектуальному дискурсі спостерігається стрімке зростання наукового інтересу до проблеми «соціальної ексклюзії». Причиною цього став чітко сформований геополітичний курс України на Європу, а

з ним і цінності, зафіксовані в Загальній декларації прав людини, що була проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. У цьому документі було чітко визначено, що основою миру та справедливості є визнання того, що всі люди

«народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства». У прагненні зреалізувати це завдання держави учасниці ООН зобов'язалися сприяти забезпеченню визначених Декларацією прав і свобод кожної людини незалежно від її «раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» [1, ст. 12].

Проголошене Загальною декларацією прав людини прагнення до миру та справедливості ставило на порядок денний західного світу проблему соціальної інклюзії, ідейним джерелом якої було вчення Е. Дюркгейма про механічну та органічну солідарність [9]. Розробляючи його, учений запропонував власне пояснення тих викликів, що постали перед європейським суспільством у середині XIX ст. Саме в цей час, як показав свого часу М. Фуко у широкій відомій сьогодні праці «Історія божевілля у класичну епоху» (1961), західний світ уперше чітко й однозначно виступив проти започаткованої на зорі класичної епохи практики соціальної ізоляції бідняків. Зміни у ставленні до них, за переконанням французького філософа, були викликані стрімкою індустріалізацією та розвитком капіталістичних відносин, які, як відомо, вимагали багато робочої сили. У нових соціокультурних і економічних умовах, бідноту, що прагнула працювати, почали розглядати не тільки як цілком позитивний суспільний елемент, а й капітал, який може служити на благо державі та суспільству.

Поступове перетворення бідняків на інструмент багатства й економічного розвитку суспільства та держави супроводжувалося свідомим включенням зубожілих верств населення та мігрантів у соціальну взаємодію. Задля цього колишнім соціальним ізолянтам надавали свободу переміщення в соціальному просторі, очікуючи, що бідність «розсмокчеться сама, без жодної сторонньої допомоги – остільки, оскільки перетвориться на джерело дешевої робочої сили;

тим самим центри найбільш перенаселені й такі, що перебувають під владою злиднів, перетворяться на центри розвитку торгівлі та промисловості, що найшвидше розвиваються промисловості» [10, с. 432]. Сприяти цьому, як показав М. Фуко, була покликана держава. Вона взяла на себе зобов'язання усунути всі бар'єри та перешкоди для руху в соціальному просторі, знищити ізоляцію і, підтримуючи низький рівень доходів, відчинити двері для входження бідності у світ багатства.

Започаткована в середині XIX ст. практика соціального включення бідності у виробничі процеси шляхом перетворення її на робочу силу, залучену у виробничий процес, мала важливе значення для подолання започаткованої в класичну епоху практики соціальної ізоляції знедолених, утім не завжди могла забезпечити подолання соціальної нерівності й викликаних нею соціальних розбіжностей. Останні, як свідчать травневі заворушення 1968 року у Франції, після Другої Світової війни почали загострюватися навіть у країнах зі стрімко зростаючою економікою, що вочевидь і стало причиною стрімкого зростання уваги до проблеми маргінальних верств населення. Особливу ж увагу в цей час привертала людина, які, виступаючи проти усталеної у тогочасному індустріальному суспільстві ціннісної системи, добровільно розривали соціальні зв'язки й вибудовували власний субкультурний соціальний простір.

Поява людей, що з власної волі відмежовувалися від основного рідича культури, стала причиною стрімкого утвердження в закордонному інтелектуальному дискурсі погляду на маргінальність, а отже, і «соціальне виключення», як на результат суб'єктивного вибору. Цю думку поділяв певний час і відомий французький соціолог Жюль Кланфер. Деяко згодом, у процесі всебічного дослідження особливостей поведінки маргінального типу особистості, учений змінив своє переконання, виявивши, що головною причиною маргінальності, а з нею і втрати важливих соціальних зв'язків, була бідність, спричинена здебільшого безробіттям [11].

Висновки й теоретичні узагальнення Ж. Кланфера мали важливе значення для подальшого дослідження різних аспектів феномену маргінальності, у межах якого все виразніше проглядалася нова для тогочасного європейського суспільства проблема «соціального виключення». Увагу до неї привернув державний секретар із питань соціальної політики Франції Рене Ленуар, роботою «Виключений: один із десяти французів» (*Les Exclus: Un Français Sur Dix*) [13]. У цій праці він широко послуговувався терміном «соціальне виключення», використовуючи його для позначення людей, позбавлених соціального захисту держави. До цієї категорії, як стверджував політик, належали люди, що зазнали насильства, люди, що мали фізичні чи розумові вади або інвалідність, батьки-одиначки, літні люди, а також ціла низка маргінальних та асоціальних осіб, які через відсутність освіти не могли зайняти належного місця й суспільстві [15, с. 532].

Уводячи в науковий і суспільний обіг термін «соціальне виключення», Рене Ленуар докорінно змінював його змістову інтенцію. На противагу своїм попередникам він стверджував, що маргінальність та «виключення», які викликані бідністю, не можна розглядати як результат суб'єктивного вибору. У сучасному світі спостерігається чимало прикладів того, як люди з незалежних від них причин виключалися зі сфери з економічного, культурного й політичного життя, що змушувало їх вибудовувати альтернативний до мейстримного соціальний простір. Така ситуація, з огляду на те що тільки у тогочасній Франції «виключені» становили десяту частину усього населення, істотно підірвала віру у спроможність європейських держав сформувавши державу «загального блага» (*Welfare State*) та забезпечити мир і стабільність у Європі та світі.

Попри те, що спочатку поняття «соціальне виключення» здебільшого використовували для позначення тих, кого обминало економічне зростання, уже в 1980-х роках воно набуло нових змістових конотацій. Виключеними в цей час почали називати молодих людей, які після закінчення

навчальних закладів не мали належних для працевлаштування професійних навичок, а тому стрімко поповнювали лави безробітних. У їхньому середовищі проглядалося руйнування соціальних зв'язків – економічних, інституційних та індивідуально значущих (наприклад, родинних), а з ними й соціальної солідарності та внутрішньої структури суспільства [15, с. 532-533].

Поступове розширення змістовного наповнення поняття «соціальне виключення» призвело до того, що сьогодні воно може використовувати для позначення досить різних соціальних явищ. В одних випадках його використовують для позначення мігрантів та біженців, які не можуть належним чином адаптуватися до нових соціальних умов [13], в інших – довготривалого безробіття, що супроводжується поступовим виключенням із ринку праці, бідності, соціальної та політичної пасивності, породженої соціальним захистом держави, гендерної нерівності [1; 16; 17], а також низки таких актуальних для нинішнього суспільства проблем, як наркоманія, дитяча праця, міські низи тощо [19].

Попри широку змістову палітру сучасного змісту поняття «соціальна ексклюзія», виключеними й надалі вважають суспільні елементи, що мають обмежений доступ до таких важливих соціальних інститутів, як освіта та праця, а тому не можуть отримати економічних ресурсів, необхідних для підтримання належного рівня життя. Це ж, зі свого боку, дає підстави вважати, що соціальне виключення є наслідком бідності. Цю думку розвивав відомий британський соціолог П. Таунсенд, стверджуючи, що бідні люди мають нестачу «ресурсів для отримання необхідних харчових продуктів, умов для відпочинку, стандартів побуту, що є звичними або принаймні заохочуються і схвалюються в суспільстві, до якого вони належать. Їхні ресурси значно нижчі за ті, якими володіє середньостатистична людина або сім'я, а тому, вони, по суті, виключені від звичайного способу життя, звичаїв і діяльності» [18, с. 31].

Сформована П. Таунсендом інтенція на ототожнення бідності й соціальної екс-

ключі не позбавлена раціонального зерна, втім, як уже було зазначено, не вичерпує всієї складності цієї проблеми. Хочемо ми того чи ні, але соціальне виключення може бути пов'язане не тільки з бідністю, а й із культурно-етнічними, економічними, релігійними чинниками та багатьма іншими незалежними від волі та бажання виключених обставинами. До прикладу тут можна згадати низку «виключених» українських регіонів, а з ними й населення, яке внаслідок російської окупації опинилося на тимчасово непідконтрольних українському урядові територіях. Люди, що проживають в окупації, залишаються громадянами України, хоч не мають реальної можливості бути повноцінними учасниками суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні [2, с. 144].

Попри те що соціальне виключення може бути викликано дією третіх осіб, як це спостерігається в Україні, або ж низкою інших зовнішніх обставин, це явище, як стверджував свого часу Е. Дюркгейм, усе ж варто розглядати як цілком законний побічний продукт органічної солідарності. Його поява, за переконанням ученого, викликана тим, що індустріальні суспільства, на протигагу передуючим їм суспільствам із механічною солідарністю, мають складні, диференційовані цінності, які забезпечують погоджувальну «органічну солідарність». У процесі її формування знижується вплив священних цінностей, унаслідок чого виникає кардинальний розрив між сакральним і мирським. Завдяки йому в людей з'являється можливість утверджувати власну свободу, що й призводить до конфлікту матеріальних інтересів і породжує нерівність, а з нею і суспільний розкол та нестабільність.

Для позначення суспільства у стані нестабільності Е. Дюркгейм використовував термін «аномія». На його думку, вона виникає через втрату ціннісних орієнтирів і норм унаслідок переходу суспільства від механічної до органічної солідарності. У цей час суспільний поділ праці розвивається швидше, ніж знаходить моральне підґрунтя в колективній свідомості, яка

більше не може стримувати відцентрові тенденції, породжені поділом праці [9, с. 11149]. Унаслідок стрімкого зменшення впливу колективної свідомості людина опиняється в маргінальному становищі, керуючись цінностями двох різних референтних груп. Втрата соціальними інститутами і групами своїх колишніх функцій викликає тривогу та невпевненість, які й породжують систематичні відхилення від соціальних норм. Останні, що цікаво, Е. Дюркгейм розглядає як цілком позитивне явище, яке готує і прискорює зміни в суспільстві [9, с. 11149].

Тривожність, дезорієнтація, заплутаність і навіть певний страх перед невідомістю, характерні для стану аномії, зустрічаються і в маргіналів, тобто людей, що опинилися в межовому становищі між культурними, класовими, соціальними, соціальними класовими, становими, професійними групами. Норми, цінності, уявлення й моделі поведінки в цих групах різняться, що й призводить до неузгодженості, суперечливості та неконгруентності нормативних і ціннісних стандартів маргіналів. У процесі переходу від нормативно-ціннісної системи однієї групи до нормативно-ціннісної системи іншої соціальної групи засвоєні ними норми та цінності втрачають свої функції, унаслідок чого людина виключається з референтної для неї групи.

Маргінали та виключені, на думку Е. Дюркгейма, з'являються не тільки у часи переходу суспільства від механічної до органічної солідарності, а й у відносно стабільні періоди суспільного життя. У ці часи вплив суспільної свідомості на різномірні суспільні маси залишається вкрай неоднорідним, що й призводить до появи різноманітних відхилень. Останні зазвичай сприймаються суспільством як злочини, хоч насправді саме вони закладають підвалини для суспільних змін. Для прикладу, вчений згадує історію Сократа. В античних Афінах він був постаттю абсолютно маргінальною, адже виступав проти усталених тогочасних звичаїв. Таке вільнодумство, згідно з афінським законодавством, було

злочином і вимагало суворого покарання. Утім у перспективі інкримінований античному мислителю злочин послужив на благо не тільки його власній країні, а й людству загалом. Він сприяв формуванню моралі та вірі, яких потребували жителі тогочасних Афін – їхні традиції вже не відповідали умовам життя й вимагали змін [9, с. 112].

Страта Сократа – це один із багатьох прикладів непересічного впливу соціального відхилення на розвиток соціуму. Це ж дає підстави стверджувати, що теоретичні узагальнення та висновки Е. Дюркгейма про те, що виключення – це невіддільна складова солідарності, яка впливає на розвиток соціуму, не втратили своєї актуальності. І, справді, у сучасному світі можна зустріти чимало прикладів впливу маргіналів на розвиток тих чи інших суспільних процесів. У цьому контексті можна згадати раннє християнство, рух хіпі у 60-х рр. ХХ ст. чи фемінізм, який найкраще з усіх згаданих соціальних феноменів підтверджує висновки Е. Дюркгейма. Хочемо ми того чи ні, але рух, що поставив за мету подолати виключення жінок з усіх сфер соціального життя, сприяв соціальному виключенню фемінності. Стати повноправним учасником тих чи інших соціальних процесів у ХХ – на початку ХХІ ст., жінка може, набувши маскулітних чи андрогінних характеристик, втрачаючи водночас фемінні [4, с. 203].

Ідея Е. Дюркгейма про нероздільну єдність солідарності та соціального відхилення мала вагомий теоретичний потенціал і отримала свій подальший розвиток у працях британської дослідниці, представниці дюркгеймської соціологічної школи Мері Дуглас. В основі її досліджень лежить запропоноване Е. Дюркгеймом у роботі «Первісні форми релігійного життя» вчення про розподіл світу на сферу сакрального (колективного, солідарного) та профанного (індивідуального, девіантного), на тлі якого дослідниця досліджує проблему групових кордонів. Цю проблему М. Дуглас розглядає крізь призму бінарної опозиції між «своїми» та «чужими» («нами» і «ними»),

у контексті якої і з'являється відхилення, що загрожує усталеному порядку [7].

Символічним втіленням такої небезпеки, як стверджує М. Дуглас у роботі «Чистота і небезпека», постає «бруд», який протистоїть усталеному порядку, забезпечуючи тим самим внутрішню диференціацію суспільства. «Бруд» – це вторинний продукт формування ідентичності та соціального порядку, який виникає з тих відхилень, що здатні підірвати основи усталеного порядку. Наявність «броду» потребує прибирання, завдяки якому утворюється ціла купа недиференційованого сміття. Спільнота намагається його оминати, а тому воно не має загрози для її існування. Утім, як тільки вона починає відшукувати в цій купі якісь уцілілі речі, їхня ідентичність відновлюється й починає загрозувати порядку / ідентичності [7, с. 25].

Небезпекою, а в термінології М. Дуглас «брудом», що загрожує порядку, може бути неприбраний соціальний простір, може бути тварина, одяг, продукт. На рівні соціуму такою загрозою стають маргінали, тобто люди без чітко вираженого соціального статусу [7, с. 97]. Не маючи групової ідентифікації, маргінали загрожують єдності й існуванню групи, а тому повноправні члени спільноти за всяку ціну намагаються виключити їх із життя соціуму. Показовим прикладом у цьому контексті можуть стати біженці, іммігранти, релігійні й етнічні меншини, літні люди, вміння та навички яких більше не відповідають запитам часу, довгостроково або періодично безробітні та люди, що зайняті на нестабільних і неваліфікованих роботах, неписьменні, розумово та фізично неповносправні інваліди й багато інших категорій людей. Чільне місце посеред останніх посідають жінки, якості яких тисячоліттями залишалися виключеними з повноцінного соціального життя. Їхні ж прагнення та вимоги, як свідчить феміністичний рух ХІХ–ХХ ст., сприймалися з великою засторогою, а їх забезпечення потребує докорінної зміни соціального порядку [4].

Неоднозначний вплив маргінальних верств населення на групову солідарність

став причиною складного становища маргіналів у суспільстві. Здебільшого вони не мають визначених соціальних ролей та означеного місця в наявній соціальній структурі, а тому почуваються незахищеними. Крім того, межове становище маргіналів може ставати причиною асоціальної поведінки, особливості якої визначенні нав'язаними ззовні штампами й постійними контактами із зовнішніми щодо групи силами. Вони, як доводить М. Дуглас, можуть проявляти агресивну поведінку щодо повноцінних членів спільноти, котрі, зі свого боку, розглядають маргіналів як загрозу існуванню усталеному порядку [7, с. 85100]. Це призводить до того, що багато заходів щодо маргіналів зазвичай здійснюють ті, кому вони загрожують своїм існуванням.

Попри те що маргінальні та виключені верстви населення можуть загрожувати існуванню спільноти, М. Дуглас уважає, що ставлення до них у різних суспільствах залежить від сили вірувань і колективних уявлень. Пояснюючи цю ідею, дослідниця розробляє систему координат, яка хоч і складається всього з двох елементів, та все ж здатна визначити людську поведінку. Перший елемент – це «група», через яку розривається ступінь участі / неучасті людини в стійкому й обмеженому соціальному просторі, дія якого проявляється як певного роду примус до солідарності, який індивід відчуває на собі або проявляє щодо інших. Другий – «розмітка», або правила і способи здійснення зовнішнього тиску та взаємодії загалом, які зафіксовані в символічних системах кожної групи та визначають ступінь суб'єктності індивіда або його здатність контролювати ситуацію під час соціальної інтеракції [6, с. 8].

На підставі цих двох універсальних вимірів М. Дуглас виокремлює чотири ідеальні типи культури, які дають можливість визначати та прогнозувати поведінку індивідів у соціумі та їхнє ставлення до маргіналів і чужинців. Так, наприклад, за наявності сильної групи та сильної розмітки формується консервативна й ієрархічна спільнота, члени якої згуртовані та мають

складну ієрархічну структуру. Такі суспільства характеризуються домінуванням загального над приватним, їхня суспільна структура відзначається бюрократизмом і має високий рівень централізації. Для такого типу суспільств властивий жорсткий поділ праці, диференціація ролей і ієрархічна організація соціальних відносин. Члени ієрархічних суспільств орієнтовані на отримання привілейованого місця у власному соціальному середовищі, а тому можуть не тільки бути нетолерантними до будь-якого інакомислення чи відхилення від встановлених у такому суспільстві норм, а й покладати на них вину за їхнє складне становище. Показовим прикладом тут може стати сучасна Україна [3, с. 121], суспільство якої відзначається не лише високим рівнем групової солідарності, а й потужною силою розмітки, що в умовах війни істотно обмежує ступінь прояву суб'єктивності індивідів. За таких умов було б необачно очікувати толерантного ставлення не тільки до маргінальних верств населення, а й виключених, зокрема в силу зовнішніх обставин.

Ситуація дещо змінюється у випадках, коли розмітка, тобто зовнішні правила організації спільноти слабшають, а групова єдність зберігається. Такі спільноти, як доводить М. Дуглас, втрачають визначену внутрішню структуру, а тому схильні до замикання й зосередження на власних цінностях ще більше, ніж у суспільствах, що мають сильну розмітку. Групова єдність у таких суспільствах забезпечується інтенсивними внутрішньогруповими відносинами та загальною недовірою до норм, що встановлюються ззовні. Справедливість розглядається як результат рівності членів групи, натомість провини за невдачі покладають на «систему». У таких спільнотах ставлення до будь-якого відхилення вкрай негативне й потребує виключення та знищення. Показовим прикладом у цьому контексті може бути сучасна Росія з її нестримним бажанням знищити українську ідентичність, українонетолерантним ставленням до європейських цінностей та ідеєю «третього шляху».

Дещо інша ситуація, за переконанням М. Дуглас, спостерігається у фаталістичних спільнотах. Населення тут підпорядковане суворим соціокультурним обмеженням, які визначають місце кожного в системі суспільних зв'язків. Це призводить до того, що люди в таких суспільствах покладаються на удачу та долю, а їхнє життя здебільшого організоване зовнішніми обставинами. З огляду на це, відкритість та ставлення до «інших» у членів фаталістичних спільнот завжди залежить від їхнього власного місця в соціальній ієрархії. Так, у випадках, коли взаємодія з «іншим» відкриває шлях до вищих ієрархічних позицій, індивіди, будучи позбавленими власного чітко визначеного місця у групі й однозначних правил її структуризації, можуть бути відкритими, уточнюючи для цього правила розмітки. Показовим прикладом суспільства такого типу може бути СРСР. Його громадяни й особливо номенклатура мали вкрай слабкий зв'язок зі своєю групою, а в процесі виживання й соціального просування нерідко покладалися на ситуацію, використовуючи при цьому власне місце в тогочасній соціальній структурі, колаборацію з маргіналами та виключеними.

Попри вкрай застережливе ставлення різних типів груп до соціальних ізолянтів і маргіналів, співпраця та діалог з ними може виникати в спільнотах, що характеризуються низьким рівнем групової єдності та розмитотою розміткою. Представники цього типу суспільств мають контроль над

ситуацією. Модель їхньої поведінки зумовлена не цікавістю до питань групової ідентичності, а прагненням отримати персональну винагороду внаслідок вільної та відкритої конкуренції. Це призводить до утвердження в колективній свідомості переконання в тому, що справедливість полягає в рівності можливостей для всіх без винятку членів спільноти [8, с. 5468]. Завдяки цьому представники індивідуалістичного типу спільнот абсолютно відкриті до маргіналів та соціальних ізолянтів і навіть проявляють бажання залучити їх у соціальну взаємодію заради досягнення більшого особистого зиску чи стабільності, як це спостерігається в сучасній Європі.

Як бачимо, виокремлені М. Дуглас ідеальні типи спільнот дають можливість не тільки істотно розвинути ідейну лінію Е. Дюркгейма, а й аргументовано показати, що соціальне виключення – це побічний продукт соціальної диференціації спільнот, який існував у всі історичні періоди, проявляючись як соціальне відхилення. Останнє сприймалося суспільством як загроза, що руйнує підвалини групової єдності, а тому воно мало бути знищеним або ж ізольованим. Утім із початком індустріального виробництва, яке стимулювало розвиток індивідуалізму, ставлення до відхилень стрімко змінилося. Маргіналів і колишніх соціальних ізолянтів почали розглядати як цілком позитивний суспільний елемент, який може служити на благо суспільству та державі, а тому має бути включеним у суспільне життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини. 1948. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. **Карп'як, М. О.** (2019). Соціальна ексклюзія в Україні: ознаки та форми прояву в сучасному суспільстві. *Регіональна економіка*, 2, 144–152. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-2-12>.
3. **Головаха, Є.** (ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023*. Інститут соціології НАН України.
4. **Фрезер, Н.** (2014). Після сімейного заробітку: гендерна рівність і соціальна держава. *Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі*. Медуза, 205–225.
5. **Bailey, N.** (2017). Employment, poverty and social exclusion, in *Poverty and social exclusion in the UK*. Policy Press, 159–178.

6. **Douglas, M.** (1978). *Cultural Bias*. Royal Anthropological Institute, 59.
7. **Douglas, M.** (1984). *Purity and Danger*. Routledge, 193.
8. **Douglas, M.** (1973). *Natural symbolics: explorations in cosmology*. Barrie and Jenkins, 183.
9. **Durkheim, E.** (1984). *The Division of Labour in Society*. Macmillan, 416.
10. **Foucault, M.** (1972). *Histoire de la folie à l'âge classique*. Éditions Gallimard, 583.
11. **Klanfer, J.** (1965). *L'Exclusion sociale: Étude de la marginalité dans les sociétés occidentales*. Impr. Rouennaise, Bureau de recherches sociales Rouen, 263.
12. **Kryvda, N., & Storozhuk, S.** (2022). Socio-cultural definition of intercultural dialogue in the concept of Mary Douglas. *Ideas. Philosophical journal: international multilingual theoretical scientific application*, 1 (19)–2 (20). 40–50. [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2022-1\(19\)-2\(20\)-40-50](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2022-1(19)-2(20)-40-50).
13. **Lenoir, R.** (1974). *Les exclus: Un Français sur dix*. Éditions du Seuil, 175.
14. **Reidpath, D.D., & Allotey, P.** (2019). Social exclusion, othering, and refugee health policy, in D.D. Reidpath and P. Allotey, *The Health of Refugees*. Oxford University Press, 39–53.
15. **Silver, H.** (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133, 531–578.
16. **Storozhuk, S., & Petraniuk, A., et al.** (2013). A healthy society: social challenges of digitalization and the ways to overcome them (the ukrainian experience). *Wiadomości Lekarskie*, 76 (9), 2103–2111. <https://doi.org/10.36740/WLek202309129>.
17. **Storozhuk S., & Goian I.** (2018). Gender equality in the context of social relations. *Cherkasy University Bulletin: Philosophy*, 1, 3–16. <https://doi.org/10.31651/2076-5894-2018-1-3-16>.
18. **Townsend, P.** (1979). *Poverty in the United Kingdom*. University of California Press, 1216.
19. **Ullah, Asad, & Mussawar Shah.** (2018). Falling off the edge: the view of social exclusion in children due to under age employment and low family income. *Child Indicators Research*, 11, 919-944. <https://doi.org/10.1007/s12187-017-9449-8>.

REFERENCES

1. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. 1948 [Universal Declaration of Human Rights. 1948]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
2. **Karpiak, M.O.** (2020). Sotsialna ekskluizia v Ukraini: oznaky ta formy proiavu v suchasnomu suspilstvi [Social exclusion in Ukraine: signs and forms of manifestation in modern society]. *Rehionalna ekonomika [Regional economy]*, 2, 144–152. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-2-12> [in Ukrainian].
3. **Holovakha, Ye.** (red.). (2023). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2023 [Ukrainian society in wartime. Year 2023]*. Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. **Fraser, N.** (2014). *Pislia simeinoho zarobitku: henderna rivnist i sotsialna derzhava [After the Family Earnings: Gender Equality and the Welfare State]*. *Obraz, tilo, poriadok. Henderne doslidzhennia v mizhdystyplinarnomu spektri. [Image, Body, Order Gender Studies in the Interdisciplinary Spectrum]*. Medusa, 205–225 [in Ukrainian].
5. **Bailey, N.** (2017). Employment, poverty and social exclusion, in *Poverty and social exclusion in the UK*. Policy Press, 159–178 [in English].
6. **Douglas, M.** (1978). *Cultural Bias*. Royal Anthropological Institute, 59 [in English].
7. **Douglas, M.** (1984). *Purity and Danger*. Routledge, 193 [in English].
8. **Douglas, M.** (1973). *Natural symbolics: explorations in cosmology*. Barrie and Jenkins, 183 [in English].
9. **Durkheim, E.** (1984). *The Division of Labour in Society*. Macmillan, 416 [in English].

10. **Foucault, M.** (1972). Histoire de la folie à l'âge classique. Éditions Gallimard, 583 [in French].
11. **Klanfer, J.** (1965). L'Exclusion sociale: Étude de la marginalité dans les sociétés occidentales. Impr. Rouennaise, Bureau de recherches sociales Rouen, 263 [in French].
12. **Kryvda, N., & Storozhuk, S.** (2022). Socio-cultural definition of intercultural dialogue in the concept of Mary Douglas. *Ideas. Philosophical journal: international multilingual theoretical scientific application*, 1 (19)–2 (20). 40–50. [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2022-1\(19\)-2\(20\)-40-50](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2022-1(19)-2(20)-40-50) [in English].
13. **Lenoir, R.** (1974). Les exclus: Un Français sur dix. Éditions du Seuil, 175 [in French].
14. **Reidpath, D.D., & Allotey, P.** (2019). Social exclusion, othering, and refugee health policy, in D.D. Reidpath and P. Allotey, *The Health of Refugees*. Oxford University Press, 39–53 [in English].
15. **Silver, H.** (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133, 531–578 [in English].
16. **Storozhuk, S., & Petraniuk, A., et al.** (2013). A healthy society: social challenges of digitalization and the ways to overcome them (the Ukrainian experience). *Wiadomości Lekarskie*, 76 (9), 2103–2111. <https://doi.org/10.36740/WLek202309129> [in English].
17. **Storozhuk, S., & Goian, I.** (2018). Gender equality in the context of social relations. *Cherkasy University Bulletin: Philosophy*, 1, 3–16. <https://doi.org/10.31651/2076-5894-2018-1-3-16> [in English].
18. **Townsend, P.** (1979). Poverty in the United Kingdom. University of California Press, 1216 [in English].
19. **Ullah, Asad, & Mussawar Shah.** (2018). Falling off the edge: the view of social exclusion in children due to under age employment and low family income. *Child Indicators Research*, 11, 919–944. <https://doi.org/10.1007/s12187-017-9449-8> [in English].